

विनिर्माणवादी दर्शन र भाषा शिक्षणको सम्बन्ध

ढाल बहादुर थापा (विनोद)

godarthapa77@gmail.com

लेखसार : प्रस्तुत लेखमा ज्याक डेरिडाको विनिर्माणवाद र भाषा शिक्षणमा विनिर्माणवादको सम्बन्धका बारेमा अध्ययन गरिएको छ । डेरिडाको विनिर्माणवादलाई उत्तर संरचनावादको विशिष्ट सिद्धान्त मानिन्छ । यो दार्शनिक क्षेत्रबाट साहित्यिक क्षेत्रमा प्रवेश गरेको अवधारणा हो । यो लेख तयार पार्नका निम्ति पुस्तकालय स्रोतको प्रयोग गरिएको छ । यसको अध्ययन विधि विश्लेषणात्मक तथा व्याख्यात्मक रहेको छ । कुनै विषय क्षेत्रलाई फेरि अर्को शिराबाट हेर्नु, सोच्नु तथा अध्ययन गर्नु नै विनिर्माणवाद हो । डेरिडाको विनिर्माणवाद र फरकपना भाषा तथा साहित्यका क्षेत्रमा बहूपयोगी सिद्ध हुनसक्ने देखिएको छ । नेपालको नीति निर्माण, कार्यान्वयन तथा भाषा शिक्षणमा विनिर्माणवादको आवश्यकता खड्कदो रहेको छ । ज्याक डेरिडाको विनिर्माणवाद त्यसको फरकपना र भाषा शिक्षणमा सम्बन्धका बारेमा जानकारी राख्न चाहनेलागि यो लेख महत्वपूर्ण सावित हुनेछ छ ।

पारिभाषिक शब्दावली : उत्तरसंरचनावाद, उत्तरआधुनिकतावाद, विनिर्माणवाद, ग्रामाटोलोजी, भाषाशिक्षण ।

प्राप्त मिति : ५, अक्टोबर, २०२२, स्वीकृत मिति : ३, नभेम्बर, २०२२, प्रकाशित मिति : १२, डिसेम्बर, २०२२

पृष्ठभूमि

डिकन्सट्रक्सन शब्दको नेपाली रूपान्तरण विनिर्माणवाद हो । विनिर्माण शब्दको प्रयोग सर्वप्रथम प्रसिद्ध फ्रान्सेली दार्शनिक तथा भाषावैज्ञानिक ज्याक डेरिडाले गरेका हुन् । डेरिडाले सन् १९६६ मा जोन हफ्किन्स विश्वविद्यालयमा आयोजित संरचनावाद सम्बन्धी कार्यशाला गोष्ठीमा कार्यपत्र प्रस्तुत गरी सर्वप्रथम विनिर्माणवादको अवधारणा स्थापित गरेका हुन् । विनिर्माणवादको उदय दोस्रो विश्वयुद्धपछि भएको हो तर हालसम्म पनि यसको चर्चा घटेको छैन । त्यसैले डेरिडाको विनिर्माणवादलाई शैक्षिक क्षेत्रमा महत्वपूर्ण उपलब्धिका रूपमा लिने गरिन्छ । पूर्वमान्यतालाई खण्डन गर्न वा स्थापित मान्यतालाई भत्काउने कामलाई विस्थापन भनिन्छ भने डेरिडाले यसलाई विनिर्माणवाद भनेका छन् । विनिर्माणवाद सम्बन्धी डेरिडाको यस चिन्तनले विविध विषयका विद्वानहरूलाई अत्याधिक प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

डेरिडाको विनिर्माणवाद नित्सेको ईश्वरको मृत्युको घोषणाबाट प्रभावित छ । अर्थात् डेरिडाले नित्सेबाट प्रभावित भएर विनिर्माणवादी सिद्धान्त प्रतिपादन गरेका हुन् । जर्मन दार्शनिक नित्सेले यस जगतमा निर्विकल्प सत्य केही पनि छैन । त्यसैले कुनै पनि व्याख्या अन्तिम हुन सक्दैन भन्ने धारणाबाट डेरिडा प्रभावित भएर विनिर्माणवादको जन्म हुन पुगेको हो । दर्शनका धेरै तहहरू छन् जस्तै आधुनिकवाद, उत्तर आधुनिकवाद र उत्तर-उत्तर आधुनिकवाद । त्यसमध्येमा उनी उत्तर आधुनिकवाद अभियानका अग्रणी दार्शनिक मानिन्छन् । खास गरी भाषालाई कसरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ, भन्ने अर्थमा डेरिडाले आफ्नो अध्ययन केन्द्रित गरेका छन् । डेरिडाले आफ्नो पिएचडीको शोध ग्रामाटोलोजी भन्ने विषय वस्तुको व्याख्या तथा विश्लेषणमा गरेका हुन् । उनको त्यही शोध पत्र नै विनिर्माणवादको व्याख्या तथा विश्लेषण गर्ने पहिलो पुस्तक हुनपुग्यो । डेरिडाको ग्रामाटोलोजी भन्ने शोधग्रन्थलाई नै विनिर्माणवादको आधार मान्ने गरिएको छ ।

उद्देश्य

डेरिडाको विनिर्माणवाद र त्यसको फरकपना तथा भाषा शिक्षणमा त्यसको उपयोगका बारेमा खोज गर्नु यस लेखका मुख्य उद्देश्यहरू हुन् ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनमा वर्णनात्मक तथा व्याख्यात्मक अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ । विद्युतीय माध्यमबाट उपलब्ध हुन संभव भएका सामग्रीहरूको अधिकतम उपयोग गरिएको छ । उपलब्ध हुन संभव भएका विभिन्न पुस्तकहरू, लेख रचनाहरू तथा कक्षा प्रस्तुतीकरणमा उल्लेख भएका सामग्रीहरू नै यस अध्ययनका प्रमुख आधार सामग्रीहरू हुन् ।

विनिर्माणवादका मान्यता

Higgs (2002) का अनुसार विनिर्माणवाद एउटा त्यस्तो दर्शन हो जसको विजारोपण १९९० मा फ्रान्समा Jacques Derrida ले गरेका हुन् । यो एउटा छुट्टै र विशेष प्रकारको आलोचना गर्ने प्रकृया हो । यसले त्यही पाठ भित्र भएका विरोधाभाषी कुराहरूलाई उत्खनन गरेर पुन व्याख्या गर्दछ । सामान्य रूपमा हेर्दा यसको अर्थ नकारात्मक जस्तो देखिए पनि यसको अर्थ नकारात्मक होइन । यसको अर्थ फेरि गर्नु भन्ने हो अर्थात् फेरि अर्को शिराबाट हेर्नु, सोच्नु भन्ने हो । कुनै पनि पाठको व्याख्या हाम्रो समाजको सोचाई र सामाजिक संरचना अनुसार हुन्छ । समाजको त्यो सोचाई र संरचनाबाट टाढा रहेर पनि कुनै कुराको व्याख्या तथा विश्लेषण गर्नु पर्छ भन्ने यस दर्शनको मुख्य भाव हो । जे भइरहेको छ, त्यही ठिक छ भन्ने हो भने नयाँ कुराको जन्म हुन सक्दैन त्यसैले हरेक कुरालाई नयाँ पाठबाट पनि हेर्नु पर्दछ भन्ने डेरिडाको धारणा हो । Royle (2000) का अनुसार कुनै पनि चिजको अन्तिम निष्कर्ष हुन सक्दैन । विश्लेषणात्मक तरिकाले कुनै अर्को चिजको खोजीगर्ने तरिका हो ।

कुनै टेक्स भित्र रहेका, भएका तथा आउन सक्ने, हुनसक्ने विरोधाभाष कुराको चिरफार र पर्दाफास गर्नु पर्दछ । व्यक्ति, स्थान, समय र सन्दर्भ अनुसार परिभाषाहरू फरक फरक हुन्छन्, परिवर्तित हुन्छन् । अतः उदाहरणका लागि कृष्णधारावासीको राधा उपन्यासलाई हेरौं । कृष्णको सट्टा राधिकालाई मुख्य पात्र बनाएर लेखेको भए महाभारत कस्तो हुन सक्थ्यो ? त्यसैले कुनै पनि साहित्य, रचना, कृतिको अन्तिम निष्कर्ष यही नै हो भनेर भन्न सकिदैन । समय, सन्दर्भ र व्यक्ति परिवर्तन हुदाँ त्यो पनि परिवर्तन हुँदै जान्छ । त्यसको फरक ढङ्गले पनि व्याख्या गर्न सकिन्छ । भारत तथा नेपालमा राम र रावणको व्याख्या जुन रूपमा गरिन्छ श्रीलंकामा फरक छ । त्यसैले कुनै पनि पाठलाई फरक ढंगबाट अध्ययन गर्नु नै विनिर्माणवाद हो । विनिर्माणवादले पुरातन दृष्टिमाथि प्रश्न उठाउँछ । कुनै पनि कुराको अर्थ र विधिहरू परिवर्तन हुँदै जान्छन् । त्यसैले हरेक कुरालाई परिवर्तनशील दृष्टिकोणबाट हेर्नुपर्छ भन्ने यो वादलाई पाठ्यपुस्तकहरूको आलोचना गर्न उपयोगी सिद्ध मानिन्छ । जुन कुरा बोलिएको छैन अर्थात् भनिएको छैन, त्यसलाई बुझाउने काम विनिर्माणवाद हो । कुनै पनि शैक्षिक पद्धतिका बारेमा फेरि नयाँ दृष्टिकोण तथा नयाँ तरिकाबाट सोच्ने काम विनिर्माणवादले गर्दछ ।

राज्यको काम उसको आफ्नो राजनितिक चाहानालाई शिक्षा मार्फत प्रतिबिम्बित गर्नु हो भने शिक्षाविद्हरूको काम त्यसलाई विनिर्माण गर्नु पर्दछ डेरिडाले भनेका छन् । यस सन्दर्भमा नेपालकै एउटा उदाहरण हेरौं । ३० वर्षे पञ्चायती व्यवस्थाले आमाभन्दा ठूला, बाबाभन्दा ठूला, हामी सबैभन्दा राजा नै हुन् ठूला, काम दिने, नाम दिने, सुख दिने राजा, हामी सबैलाई बराबरी माया दिने राजा भनेर पढ्न र पढाउन सिकायो । फेरि २०४६ साल पछिको संसदीय व्यवस्थाले हामी सबैभन्दा विपी, गणेशमान र मनमोहन नै हुन् ठूला भन्न सिकायो । दशवर्षे जनयुद्धका जनवादी शिक्षाका नाममा खुलेका केही विद्यालयहरूले आमाभन्दा ठूला, बाबाभन्दा ठूला हामी सबैभन्दा प्रचण्डै हुन् ठूला भन्न थालेका थिए । त्यसैले शिक्षाका नाममा जुनसुकै राज्यशक्तिले आफ्नो राजनीतिक अभिष्ट पुरा गर्ने लक्ष्य राखेको हुन्छ भन्ने डेरिडा दर्शनको यसले पुष्टि गर्दछ । शिक्षा कसरी अगाडि बढाउन आवश्यक छ भन्ने कुरालाई शिक्षाविद्हरूले गम्भिर रूपमा सोच्नु पर्छ भन्नु नै विनिर्माणवाद हो ।

डेरिडाले सर्वप्रथम फुकोका विचारहरू सुन्नथाले । उनले पश्चिमी दर्शनको गहन अध्ययन पनि गरे । प्लेटो, रूसो, किर्केगार्ड, नित्से, हर्सल आदीका बारेमा उनले गहिरो अध्ययन गरे । विभिन्न विश्वविद्यालयहरूमा अतिथि प्राध्यापक हुँदै उनले चर्चा बटुले र अन्ततः विनिर्माणवादको विचारबाट उनी परिचित हुनपुगे । यिनले पुस्तक, भूमिका, अनुवाद, छोट्टा

कृति, निबन्ध, व्याख्यान, अन्तर्वार्ता आदी कैयौं विविध विषयमा लेख्ने काम गरेका छन्, (शर्मा २०६८, पृ. ३६८) । डेरिडाले भाषा शुद्ध, व्यवहारिक र निश्चित हुन्छ भन्ने हलकको भनाइमा प्रश्न उठाए । उनले भाषाको अनिश्चित रूपलाई प्रस्ट्याउँदै त्यसलाई डिफिन्सिबल मोडेल । बोलीको विशेषता लेखनमा हुने उनले बताए । सौन्दर्यशास्त्रमा बीसौं शताब्दीको उत्तरार्द्धतिर विकसित साहित्य सिद्धान्तले मूलपाठमा असङ्गति र छिद्रहरू देखाउँछ र त्यसका आधारमा समालोचकले मूलपाठमा विनिर्माण गर्दछ । यसले सापेक्षिक विश्लेषणलाई बढावा दिन्छ । कुनै पाठको एउटा शाश्वत अर्थ हुने कुरा विनिर्माणवादले स्वीकार गर्दैन, (प्रभात, २०७०, पृ. २७२) । विनिर्माणवादी चिन्तन अत्यन्त नवीन र क्रान्तिकारी चिन्तन हो । नित्सेको यस जगत्मा निर्विकल्प सत्य केही छैन, तसर्थ कुनै पनि व्याख्या अन्तिम हुन सक्दैन भन्ने धारणा र हाइडेगरको भाषा वस्तुको प्रकृतिबारे अनेक कुराको बोध गराउँछ भन्ने धारणाबाट डेरिडाको यो विचार प्रभावित छ । 'उत्तर-संरचनावाद अन्तर्गत विभिन्न सिद्धान्त, मान्यता, पद्धति आदी समाविष्ट रहे तापनि यसको खास थालनी विनिर्माणवादबाट भएको हो (शर्मा २०६८, ३५८) । विनिर्माणवादका मूल मान्यताहरू यस प्रकार रहेका छन् ।

शब्दकेन्द्रवादको विरोध : यसको अर्थ शब्दले आफुभन्दा बाहिरको अर्थ दिन्छ भन्ने धारणा हो । शब्दका पछाडी भाव, विचार वा अर्थ छ भन्नु उपस्थिति (presence) लाई स्वीकार्नु हो तर डेरिडाले यसलाई अस्वीकार गर्दै अनुपस्थिति (absence) वा भिन्नता (difference) को धारणा प्रस्तुत गरे ।

विभेद सिद्धान्तको प्रतिपादन : यो डेरिडाको भाषिक चिह्नको पछाडी कुनै निश्चित अर्थको उपस्थिति नभएर अनुपस्थिति रहने मान्यता हो । विभेद हुनु, भिन्न हुनु (to differ) काल र ताल शब्दमा पहिलो जस्तो दोस्रो शब्द होइन । स्थापित हुनु, पर सार्नु (to defer) : त्यो पाठमा नभइ पर सारिएको भन्ने अर्थ बोक्ने हुन्छ भन्ने अर्थ हो । भाषाको तत्वहरूमा विभेदका कारण अर्थोत्पत्तिको खेल भइरहन्छ । उपस्थिति तत्वले अर्थ दिन्छन् तर अवशेषले विभेद स्थापित गरेर अर्थोत्पत्ति हुन्छ । उपस्थितिमा अनुपस्थिति जनाउनु अवशेष हो । अन्तरालले अर्थको विभेद र स्थगन प्रक्रियामा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । डेरिडाको विभेदले पहिचान, एकतत्व र निश्चयात्मकतालाई पन्छाएर अनुपस्थिति, बहुत्व र अनिश्चयलाई जन्म दिन्छ, (शर्मा २०६८, पृ. ३६९) ।

लेख्य केन्द्र वादको स्थापना : यो भाषाको कथ्य वा उच्चार्य रूपलाई प्रमाणिक, मूल, महत्वपूर्ण र पूर्ण रूप मान्ने धारणा हो । डेरिडाले कथ्यभन्दा लेख्य रूपलाई बढी महत्व दिन्छन् । उनले भाषाको उद्गम रूप भनेको नै कथ्य नभएर लेख्य भएको भन्ने मान्यतामा जोड दिन्छन् । लेखन नै अर्थका दृष्टिले महत्वपूर्ण हो र त्यसमा पर्याप्त अवशेषहरू हुन्छन् । उनी लेख्य कथ्य होइन कथ्य लेख्य हुनुपर्ने मान्छन् ।

आलङ्कारिकताको महत्व स्थापन : डेरिडाले भाषाका सबै रूपलाई आलङ्कारिक मानेका छन् । साहित्य मात्र नभएर दर्शन, इतिहास, विज्ञान आदिमा प्रयुक्त भाषा पनि अर्थगत अनिश्चय रहने हुनाले आलङ्कारिक हुन्छ । जस्तै अर्थशास्त्रमा आर्थिक तरलता भन्नु, राजनीतिमा शिशु प्रजातन्त्र भन्नु भाषागत अतिशयोक्तिको आलङ्कारिकता हो भन्ने डेरिडाको मान्यता रहेको छ ।

दोहोरो पठनक्रियाको निर्धारण : डेरिडाले पाठको अध्ययन, समालोचनामा बाह्यतलीय पठन जुन जस्तो छ त्यस्तै पढ्ने तथा कृतिलाई यताउता सारेर आधारशिला बदलेर गरिने पठन गर्ने मान्यता अधि सारेका छन् । विनिर्माणवाद अनुसार पाठका मुख्य तत्वलाई उल्टोपाल्टो पार्नु वा वरपर सारेर विस्थापित गरिन्छ । यस वादले पाठ बाहिरका सबै कुरा भ्रमपूर्ण र अस्तित्वहीन मान्छ ।

अपव्याख्या र अपपठनसम्बन्धी दृष्टिकोण : प्रत्येक पठनक्रममा अनिश्चितता र विचलनलाई स्वीकार गर्नुपर्ने हुन्छ । पाठमा पाठात्मकताका दृष्टिले आलङ्कारिकता पस्ने हुँदा अपठन हुने मान्यता रहेको छ ।

भाषा शिक्षणको सम्बन्ध

उत्तरआधुनिक दृष्टिको प्रभावबाट शिक्षा जगत् पनि चोखो छैन। पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, विद्यालय, विद्यार्थी, शिक्षक, शिक्षणविधि, मूल्यांकन, पाठ्यसामग्री सबैको अवधारणामा अहिले परिवर्तन आउन थालेकोछ। पाठ्यक्रमका उद्देश्यहरु तहगत सक्षमताका रूपमा, शिक्षण प्रक्रिया सहजीकरण प्रक्रियाका रूपमा परिभाषित हुनथालेका छन्। विद्यालय, विद्यार्थी र शिक्षक पनि स्वतन्त्र अर्थ र आशयमा व्यञ्जित हुन थालेका छन्। कालो वा सेतो पाटी टाँगिएको, चार पर्खालभित्रको डेस्क बेन्चले सजिएको कक्षाकोठाको अर्थमा परिवर्तन आएकोछ। त्यस्तै परम्परामा प्रचलित शिक्षककेन्द्रित विधि र शिक्षकको सक्रियता अथवा विद्यार्थीको कित्तामा सरेको छ। त्यसमा पनि सिकारुको रुचि, चाहना, आवश्यकता तथा परिवर्तनशील विविध विषय र सन्दर्भहरूको आवश्यकतालाई शिक्षणले स्थान पाएको छ। ज्ञान प्राप्तिको माध्यम र स्रोत मानिएका शिक्षक र बृहत् ग्रन्थमा रहेको ज्ञान आज विभिन्न वेबसाइटहरू र मिडियाहरूबाट प्राप्त छन्। गुणस्तरीय शिक्षण सिकाइका लागि शिक्षक तालिम, गोष्ठीको आयोजनामा कमी, शिक्षकहरू कुशल पथप्रदर्शक, सल्लाहकार, संयोजक, नयाँ विचारको सर्जकका रूपमा स्थापित नहुनु, विद्यालयलाई समुदायको आवश्यकता अनुरूप शिक्षा प्रदायक संस्थाको रूपमा परिणत गर्न अझै पनि नसकिरहेको अवस्थामा मन्त्रालय, शिक्षा विभाग, प्रदेश तथा स्थानीय तहका शैक्षिक संस्थाबीच समन्वयको अभाव खड्किरहेको पाइन्छ। पाठ्यक्रमसँग सम्बन्धित चुनौतिले सिकाइमा वस्तुगत ज्ञान र सीपको सुनिश्चितता र यसको प्राप्तिलाई महत्व नदिने हुनाले पाठ्यक्रममा नै समस्या उत्पन्न भएको पाइन्छ।

विद्यार्थीको क्षमताअनुसारका शैक्षिक उपलब्धि हासिल गराउनका लागि तर्जुमा गरिएको पाठ्यक्रममा राष्ट्रिय, सामाजिक र प्रत्येक विद्यार्थीका आवश्यकता, रुचि र स्तरअनुसार शिक्षण रणनीति निर्माणमा चुनौति भई सिकाइका लागि प्रत्येक बालबालिका खास खास सिकाइ क्षमता लिएर आएका हुने र उनीहरूको क्षमताअनुसारका विषयवस्तुहरू पाठ्यक्रममा छनोट गर्नुपर्छ, भन्ने मनोवादी सिकाइ सिद्धान्तका प्रवर्तक नोम चम्स्कीको विचारसंग पनि यो केही रूपमा मिल्दो छ। तर छनोट गरिएका ती विषयवस्तु उद्देश्य प्राप्तिका लागि उपयुक्त र सान्दर्भिक बन्न नसक्ने हुँदा समस्या देखापरेको पाइन्छ। इन्टेग्रेटेड पाठ्यक्रम निर्माणमा विभिन्न विषय र क्षेत्रका विषयवस्तुहरूलाई सन्तुलित संयोजन गर्न चुनौति देखिएकोले हरेक विद्यार्थीहरू विभिन्न (उच्च, मध्यम र निम्न) उपलब्धि क्षमताका हुने भएकाले त्यस्ता विद्यार्थीका लागि उपयुक्त हुने पाठ्यसामग्री, सन्दर्भ सामग्री, शिक्षण विधि र पढ्नुको समुचित व्यवस्था गर्न कठिनाई आइपरे हुनाले शिक्षण सिकाइ कार्यक्रममा मूल्यांकनको स्थान महत्वपूर्ण हुने र निर्माणात्मक अर्थात् सामयिक मूल्यांकन सुधारात्मक सिकाइ प्रक्रियाका लागि अझ महत्वपूर्ण हुने मानिन्छ। राज्यका शैक्षिक निकायमा सञ्चालित मूल्यांकनको भुकाव निर्णयात्मक पढ्नुको नै बढेकाले विद्यार्थीमा अन्तर्निहित ज्ञान, सीप र प्रयोगगत पक्षको सही रूपमा परीक्षण गर्न कठिन भएको, पाठ्यक्रम निरन्तर परिवर्तनशील हुने भएकाले यसको कार्यान्वयनमा चुनौति हुने, शिक्षक र विद्यार्थीसँग सम्बन्धित चुनौति प्रभावकारी सिकाइका लागि सकारात्मक दृष्टिकोणको अभाव देखिन्छ।

डेरिडाको मान्यताको आधारमा कृतिका मुख्य तत्वलाई विस्थापित गरी त्यसको आधारशिला परिवर्तन गरेर पठन गर्नुपर्ने बताइएको छ। एउटा पाठलाई जति धेरै पठन गरिन्छ त्यो त्यति नै विनिर्मित र उत्कृष्ट हुँदैजान्छ भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ। पाठात्मकताको विखण्डनवादी अवधारणाले जीवनका छलफलबारेको सत्यलाई रोक्ने वा स्थगन गर्ने काम नगरी साहित्यिक अनुभवको मात्र नभएर सबै प्रकारका अनुभवहरूका बारेमा चिन्तन गर्ने नयाँ बाटो खोज्ने मान्यता रहेको पाइन्छ। कुनै एउटा पाठको अनेक प्रकारका पठन तथा व्याख्यान हुनसक्ने नवीन दृष्टिकोण लिएको हुँदा पाठ अध्ययन तथा ग्रहणको एक केन्द्रका विपरीत बहुलवादी चिन्तनको विकास भई एकै पाठबाट पनि नयाँ नयाँ स्वाद लिन सकिन्छ भन्ने मान्यता यसमा रहेको पाइन्छ। पाठकभन्दा पाठ र त्यसको पठनतर्फ ध्यानकर्षण गर्दै लेखक एवम् पाठकको केन्द्र पाठभित्रबाट खोज्नुपर्ने विचार राखेकाले यस्तो अर्थ अनिर्धारित र अनिश्चयार्थक गरी पाठमै केन्द्रित गराएकाले पाठ र पठनबीच नौलो सम्बन्ध स्थापित भएको पाइन्छ। यस वादले कुनै पनि पाठको अर्थ

पाठवाहिरबाट नखोजिने हुँदा अर्थको केन्द्रसमेत विघटन हुन पुगेको पाइन्छ । यसको दृष्टिकोण पूरै वस्तुवादी भएकाले यसले विषय वा व्यक्तिको महत्व घटाई पठनको महत्व बढाएको पाइन्छ ।

विनिर्माणवादी शिक्षामा पाठ्यक्रम एक प्रक्रिया हो यो कुनै सामग्रीमा निर्भर हुँदैन । यसमा विपन्न, महिला, साँस्कृतिक अल्पसंख्यकबाट लेखिएको साहित्य पाठ्यक्रममा राखिनु पर्छ । पाठ्यक्रम कुनै कुरा के कसरी पढाउने ? भन्दा पनि के कसरी निर्माण गर्ने भनेर मार्गदर्शन गर्ने हुनुपर्छ । पाठ्यक्रम समावेशी हुनुपर्छ । यसमा पाठ्यक्रम सामाजिक, राजनैतिक, साँस्कृतिक घटनाको रूपमा अध्ययन गरिने खालको हुनुपर्छ । पाठ्यक्रम विचारको निर्माण गर्ने हुनुपर्छ । कक्षा विद्यालयमा सिमित नभई विद्यालय बाहिर हुनुपर्छ । खुला तथा सञ्चारमा आधारित कक्षा हुनुपर्छ भन्ने विषयलाई अगाडि सारिएको छ । यस सिद्धान्तमा सिकारु स्वयम् सिकाइको भागिदार हुन्छ । उत्तरआधुनिक वा विनिर्माणवादमा शिक्षक विचार, ज्ञान, अभ्यास र पाठ्यक्रमको एकरूपकता समान व्यक्तिगत अन्तरतामा ध्यान दिने हुनुपर्छ । विनिर्माणवादी सिकारुले नयाँ तरिकाको प्रयोग गर्दै सिक्छ । सिकारुले आफ्नो दृष्टिकोणको प्रयोग गर्दै विषय र वस्तुको परिक्षणबाट सिक्ने काम गर्छ । सिक्ने काम हरदृष्टिकोणबाट हुन्छ नकि कुनै एक दृष्टिकोणबाट विद्यार्थीलाई कक्षाभित्र थुनेर हैन उसलाई बाहिर छोड्नु पर्छ किनकि उसको ज्ञानका लागि कक्षामा त मात्रात्मक शब्दमात्र हुन्छन् । वाहिरी दृष्य र श्रवण वातावरणमा उसले लाखौं शब्द भेटाउँछ । विद्यार्थी बैयक्तिक विचारको निर्माण गर्न र आफ्नो विश्वदृष्टि बनाउन स्वयम् जागरुक हुनुपर्छ । विनिर्माणवादमा शिक्षक मार्गदर्शक, पथप्रदर्शक हो र सल्लाहाकार हो । नियन्त्रक र निर्देशक नभई सिकारुको सल्लाहाकारको भूमिका शिक्षकको हुनुपर्छ । उत्तरआधुनिक शिक्षक विचार, ज्ञान, अभ्यास र पाठ्यक्रमको एकरूपतासँगै व्यक्तिगत अन्तरतामा ध्यान दिने हुनुपर्छ । शिक्षकले हरेक तर्कको विसंगत पक्षलाई चिरफार गर्न सक्ने हुनुपर्छ । शिक्षक सामाजिक न्याय दिने योद्धा हुन् । यसमा सिकारुको सिकाइ अनुभवको सुविधा बढाउन शिक्षक सहयोगी हुनुपर्छ ।

निष्कर्ष

विनिर्माणवाद मानव सभ्यताको विकास यात्रामा देखा परेको पछिल्लो र नयाँ चिन्तन हो । यो वाद रोलॉ वार्थको लेखक मृत्यु घोषणासँगै साहित्य समालोचनाका क्षेत्रमा देखा परेको हो । विशेषतः आधुनिकताले औँल्याएका विचार एवम् दर्शनका पक्षमा भिन्न धारणाका साथ देखापरेको यस वादले यथार्थको अस्तित्वलाई स्विकार्दैन । आधुनिकताले जुन कुरालाई योग्य र सत्य छ भनी व्याख्या गरेको थियो, विनिर्माणवादले त्यसलाई अयोग्य र असत्य मान्दै आएको छ । आजको परमसत्य भोलिका लागि असत्य हुने भएकाले कुनै पनि कुरामा सधैंभरि सत्यता रहन नसक्ने धारणा यस वादको रहेको छ । आधुनिकतासँग व्यञ्जित अवधारणाले अबको जीवन जगतलाई हेर्न सक्तैन बरु टेक्नोलोजीले उत्तरऔद्योगिकता, उपभोक्तावादी मानसिकता, बहुकेन्द्र, विनिर्माण, विपठन तथा बहुलवादी संस्कृति सम्बद्ध अवधारणाले हेर्न सक्दछ भन्ने ठहर यसको रहेको छ ।

कृतिको कथ्यशिल्पलाई भन्दा रूप तथा शैली पक्षलाई विशेष जोड दिँदै आएको यस वादले लेखक र कृतिको पूर्वस्थापित मूल्य र मान्यतालाई भत्काउँदै नवीन विशेषता लिएर अगाडि बढेको देखिन्छ । यस वादले विशेष गरेर आधुनिकताको विच्छेदन, केन्द्र विरोधी विचार, बहुलवादी दृष्टिकोण, विधा तथा पाठमा मुक्तता/स्वतन्त्रता, महाख्यानको अन्त्य, कृतिको पुनर्लेखन, तथ्य र स्वैर कल्पनाको प्रयोग, साइबर संस्कृतिको उपयोग, नवीनता र व्यङ्ग्यात्मकता र क्षेत्रगत व्यापकता, जस्ता निजी विशेषताहरू लिएर निकै प्रबल रूपमा देखा पर्दै आएको छ । समग्रमा उत्तर आधुनिकतावाद साहित्यमा नयाँ नयाँ प्रयोग भएर आउने, अड्कश नलगाउने, बरु प्रेरित गरिने मान्यता हो । यसले स्रष्टालाई रचना शिल्पमा मुक्त र स्वतन्त्र बनाउने प्रशस्त आधार प्रदान गरेको छ । टेक्नोलोजी र जनसञ्चारका माध्यमले वर्तमानमा जे-जस्ता स्थितिहरू यस भूमण्डलमा भित्रिएका छन् ती सबै स्थिति, परिवेश र विषय सबै उत्तर आधुनिक चिन्तनका उपज हुन् । यसरी परम्पराको विरोध गर्दै तिनलाई भत्काएर सुधार्ने काम गर्ने भएकाले विधा मिश्रण, विधा भञ्जन, विपठन जस्ता मान्यतालाई जोड दिएको छ । पाठककेन्द्रित साहित्यको सिर्जना गर्ने मान्यताका

साथै एक सत्य नहुनु, सत्य आफ्नो आफ्नो हुनु भन्ने मान्यता रहको पाइन्छ । सत्य व्यक्तिभिन्नै रहेकोले विविधता, बहुत्व र बहुलतालाई स्वीकारै पाठकलाई अर्थहरुको खेलाडीका रूपमा लिनै प्रयोगमा नवीनताको खोजी गरिएको छ । लेखकको पूर्ण स्वतन्त्रतालाई स्वीकारी आफ्नो अपनत्व गुमाएर सतही लेखन र बहुविध लेखनतर्फ आकर्षित गरेको पाइन्छ ।

सन्दर्भसूची

- प्रभात, विष्णुप्रसाद (प्रधानसम्पा)(२०७०) *प्रज्ञा दर्शन कोश*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (सम्पा) (२०६७), *नेपाली बृहत् शब्दकोश, पुनर्मुद्रण*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०६७), *डेरिडा र विखण्डनवाद*, काठमाडौं: भृकुटी पुस्तक प्रिन्टर प्रा.लि. ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७०), *उत्तर आधुनिकवाद र साँस्कृतिक सिद्धान्त*. काठमाडौं: भृकुटी पुस्तक प्रिन्टर प्रा.लि. ।
- भुसाल, वेदुराम (२०६४), *दर्शनशास्त्र परिचय*, काठमाडौं, एशिया पब्लिकेशन प्रा.लि. ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६३), *पूर्वीय र पश्चात्य साहित्य सिद्धान्त* (दो.सं.), काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, चिरन्जिवी (२०६८), *शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय आधार*, काठमाडौं : एम्. के. पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- Philip, Higgs (2002) Deconstruction and rethinking education, South Africa journal of education, vol 22 (3), 170-176.
- Royle, Nicholas (edit) (200) *Deconstruction, A users guide*, PLAGRAV, American